

KİTAP TANITIMI ve TAHLİLİ

- “Hilmi Ziya Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları/ Cogito dizisi, 2004, 354 s.” Ve;
- “Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (Üçüncü Baskı) İstanbul: Ülken yayınları, 1992, 516 s.”

Tanıtım ve tahlil: **Prof. Dr. Ünver GÜNAY**

Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı

Sosyal bilimlerin çok çeşitli alanlarındaki eğitim-öğretim faaliyetleri ve başta felsefe, sosyoloji, psikoloji ve ilahiyat olmak üzere toplum bilimlerinin temel disiplinleri üzerine son derecede üretken bilimsel araştırma ve yayınları ve özellikle de *Umumî Ruhîyat* (1928), *Umumî İçtimaiyat* (1931), *Aşk Ahlâkı* (1931), *İnsanî Vatanperverlik* (1933), *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü* (1935), *Türk Filozofları Antolojisi* (1935), *Türk Mistisizmini Tedkike Giriş* (1935), *20. Asır Filozofları* (1936), *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları* (1940), *İçtimai Doktrinler Tarihi* (1941), *İbn Haldun (Z. F. Fındıkoğlu ile birlikte, 1941)*, *Mantık Tarihi* (1942), *Ziya Gökalp* (1942), *Sosyoloji* (1943), *Dinî Sosyoloji* (1943), *İslam Düşüncesi* (1946), *Ahlâk* (1946), *Sosyolojiye Giriş* (1947), *İslâm Medeniyetinde Tercümeler ve Tesirleri* (1947), *İslam San'atı* (1948), *Millet ve Tarih Şuuru* (1948), *Farabî Tedkikleri* (1951), *Sosyolojinin Problemleri* (1953), *İslam Düşüncesine Giriş* (1954), *Dünyada ve Türkiye'de Sosyoloji Öğretimi ve Araştırmaları* (1956), *Bilgi ve Değer* (1956), *Veraset ve Cemiyet* (1957), *İslam Felsefesi Tarihi* (1957), *Felsefeye Giriş* (1958), *Tarihî Maddeciliğe Reddiye* (1958), *Değerler, Kültür ve San'at* (1965), *Eğitim Felsefesi* (1967), *İlim Felsefesi* (1969), *Sosyoloji Sözlüğü* (1969), *İslam Felsefesi: Kaynakları ve Tesirleri* (1969), *Varlık ve Oluş* (1969), *Genel Felsefe Dersleri* (1972)... gibi eserleri başta olmak üzere basılmış yetmiş kitabı ve ayrıca çok çeşitli kitap ve dergilerde yayımlanmış olup, burada tam bir listesini verme imkânımız bulunmayan bir dizi (bini aşkın) makale ve yazıları, bildiri ve çevirileri vb. faaliyetleri ile Cumhuriyet dönemi Türk düşünce hayatında oldukça etkili olduğunu ve hattâ bir ölçüde olmaya devam ettiğini bildiğimiz *Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken*'in (1901-1974) daha Galatasaray Lisesinde felsefe öğretmeni olduğu yıllarda kaleme aldığı *Türk Tefekkürü Tarihi* (İstanbul, Matbaa-i Ebuzziya) adlı eseri Galatasaray Lisesi Talebe Cemiyeti tarafından 1933-1934 yıllarında iki cilt halinde yayımlanmış ve konu ile ilgili müteakip çalışmalara kaynak teşkil etmek suretiyle Türk düşünce tarihinin temel taşlarından birini oluşturarak adetâ “*klasik*” bir hüviyet kazanmış olup; nitekim, bu önemi dolayısıyla da yeniden yayımlanmış bulunmaktadır.

Editörün notundan anlaşıldığına göre, eser yeniden yayımlanırken aslına sadık kalmaya özen gösterilmiş, bu amaçla “küçük yazım müdahaleleri dışında

önemli bir değişiklik yapılmamış, (ilk olarak) yayımlandığı tarihteki imlâdan kaynaklanan yazım farklılıkları giderilmiş, eksik bırakılan dipnotu ve künye bilgileri tamamlanmaya çalışılmış, metinde geçen Osmanlıca, Arapça ve Farsça terimlerin okunuşları köşeli parantez içinde verilmiştir” (s. 2).

Türk Tefekkürü Tarihi, Başlangıç (s. 7-10) ve *Medhal* yani giriş (s. 11-19) bölümlerini takiben, iki kısımdan oluşmakta; ayrıca sonunda bir genel *Dizin* (s. 325-354) yer almaktadır. Öte yandan, eserin *Medhal*'inde belirtildiği üzere (s. 15-19), Türk tefekkürü tarihini, kaynakları itibarıyla izlenen sıraya nazaran üç ana bölüme ayırmak mümkün olmaktadır. Buna göre, Türklerin büyük bölümleri itibarıyla İslamiyet'i kabullerine kadar devam eden oldukça uzun ve aslında son derecede karmaşık bir ilk dönem “*Payen Türk Tefekkürü*”, XIX. yüzyıla kadar süren ikinci dönem “*İslâmî Türk Tefekkürü*” ve Tanzimat'tan biraz önce başlayan ve halen devam etmekte olan dönem de “*Modern Türk Tefekkürü*” devresini teşkil etmekte olup, bu bakımdan eserin birinci kısmı *Payen Türk Tefekkürü*'ne (s. 23-77) ve ikinci kısmı da *İslâmî Türk Tefekkürü*'ne tahsis edilmiş bulunmakta (s. 81-324), buna karşılık *Modern Türk Tefekkürü* konusu eserde yer almamış görünmektedir. Bununla birlikte, anlaşılan henüz tamamlanmamış olması sebebiyle bu kitapta yer almayan *Modern Türk Tefekkürü*'ne ait bu üçüncü kısım, bilindiği gibi, daha sonra “*Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*” (İstanbul, 1966) adı altında iki cilt olarak ayrı bir eser şeklinde yayımlanmış olup, onun ikinci baskısı tek cilt halinde Ülken Yayınlarında 1979 yılında gerçekleşmiş ve müteakiben dipnotları, dizin ve dil konusundaki bazı küçük değişikliklerle birlikte muhtelif baskıları (meselâ 1998'de altıncı baskı) yapılmıştır. Bu bakımdan, Türk tefekkürü tarihi hakkında tam bir fikir edinebilmek için birbirinin devamı mahiyetinde olan ve birbirini tamamlayan bu her iki eseri de okuyup, birlikte değerlendirmenin gerekliliğine burada önemle işaret etmelidir. Aksi halde konu belli ve çok önemli bir bölümü itibarıyla eksik kalmaktadır.

Esasen, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*'nin üçüncü baskısının (1992) başında yer alan “*Hilmi Ziya Ülken'in Düşünce Tarihi İle İlgili Çalışmaları*” (s. 7-14) adlı yazısında *Arslan Kaynaradağ*, çok yönlü bir felsefeci ve bilim adamı olan *Ülken*'in kitap ve yazılarında düşünce tarihine gösterilen ilgiyi bütün boyutlarıyla görmek imkânı olduğunu önemle belirtiyor. Öyle ki, *Kaynaradağ*'a göre, *Ülken*'deki bu ilgi, 1927 tarihli “*Bizdeki Fikir Cereyanları*” (*Felsefe ve İçtimaiyat Mecmuası*, 4) başlıklı yazıyı takiben *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü, İçtimai Doktrinler Tarihi, Mantık Tarihi, İslam Düşüncesi, İslam San'atı, Millet ve Tarih Şuuru*, vb. kitap ve makalelerinde de devam etmiş olup; bu bağlamda *Türk Tefekkürü Tarihi* ile *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*'nin merkezî bir yer ve önemi mevcuttur ve böylece *Ülken*, *Türkiye*'deki çağdaş değişim ve dönüşümün fikrî temellerini kurmayı amaçlamıştır.

Her halükârda, *H. Z. Ülken, Türk Tefekkürü Tarihi*'nin *Başlangıç* bölümünü eserin amacı, yöntemi ve sınırlarının belirlenmesine tahsis etmiş bulunmakta, bunu yapabilmek için de öncelikle tefekkür tarihinden ne anladığını ortaya koymaktadır.

Ülken'e göre tefekkür tarihi “*medeniyet tarihinin en mühim kısmını teşkil etmekte*” ve hattâ onun “*zübde*”si ve “*ruhu*”nu oluşturmaktadır. Ancak o, yalnızca ilim ve felsefeden ibaret de değildir. Zira, tefekkür tarihinin, muayyen şahsiyetlerin yerine bütün bir topluma ait olan bir yönü mevcuttur ve o bunu “*kolektif tefekkür*” diye adlandırmakta ve oraya alemin yaradılışı hakkındaki dinî akideyi kapsayan *Kozmogoni*'yi, ilahların yaradılışı hakkındaki dinî akideden ibaret olan *Teogoni*'yi, üstureler ve efsaneleri konu alan *Mitoloji*'yi ve nihayet *Hikmet*'i dahil etmektedir. Öte yandan, bir toplumda muayyen bazı şahıslara ait olan ve onlar tarafından yaratılan fikirler de mevcuttur. Ülken bunları “*şahsî tefekkür*” diye nitelemekte ve felsefe, mistisizm (tasavvuf, sırrilik) ve edebiyatın (fikir san'atı) bu kategoride yer aldığı ifade etmektedir. Ülken'e göre, şahsî tefekkür, ya hadsin (sezgi) yada aklın eseridir ve bu çerçevedeki bir şahsî tefekkür olgusu da tefekkür tarihinin önemli bir mevzuunu teşkil etmektedir. Nihayet Ülken, ilim, iktisat ve idare kaidelerinin yer aldığı ve “*her adımda bazı şahsiyetlerin emeğiyle terakki eden*” ancak “*mahsulü itibariyle gayrı şahsî ve afakî (objektif) olan*” “*teknik tefekkür*”ün de tefekkür tarihinin içerisinde yer alması gereken esaslı bir mevzu olduğuna önemle işaret etmektedir (s. 7-8).

Nitekim Ülken, Türk tefekkürü tarihini bu üç kategoride yer alan konular ve karşılıklı ilişkileri ve etkileşimi bağlamında ele almaya yönelmiş bulunmakta, böylece *Türk Tefekkürü Tarihi* bir bakıma global Türk kültürü ve medeniyetinin tarihî ve sistematik sosyolojisini gerçekleştirmeye veya en azından onun bir taslağı ve profilini göz önüne sermeye yönelmiş görünmektedir. Ancak, böylesine bir sentez girişimi, bu konuda önceden yapılmış pek çok ve çeşitli özel araştırma ve incelemeye dayanmak zorundadır; aksi halde, acele genelleme ve hattâ hatalı çıkarımlara sürüklenme tehlikesine maruz kalacaktır ve esasen Ülken de bunun bilincindedir (s. 9). Nitekim, bu amaçla o, öğretici bir nitelik taşıyan eserinde yalnızca sentezlere girişmekle kalmamış, bizzat kaynaklara yönelmiş, bu da onu başka milletlerin fikir tarihi ile karşılaştırmalar yapmaya ve bir çok düşünürün kaynaklarını orada aramaya götürmüş bulunmaktadır (s. 10).

Ülken'in, bir ilim veya felsefe tarihi değil de bir tefekkür tarihi vücuda getirmeyi amaçlamış olması, kendisine göre, başlıca iki sebepten ileri gelmektedir ve o bunu müteakip pasajlarda veciz bir şekilde ifade etmekle bir bakıma çalışmasının amacı ve yöntemini de ana hatlarıyla ortaya koymuş olmaktadır:

1. “*Mekteplerimizde bir edebiyat tarihi okutulmaktadır. Fakat onunla muvazi olarak giden bir fikir hayatı bu dersin içinde yer almamıştır. Talebe efendiler, Bakî'yi okurken İbn Kemal'i veya Namık Kemal'i okurken İshak Hoca veya Salih Zeki'yi bilmiyorlar. Halbuki bu günkü Türk dili ve Türk hassasiyetini tanımak için onun tarihini, tekâmülünü bilmek ne kadar zaruri ise; bugünkü Türk düşünüşünü anlamak için de onun geçirdiği istihaleleri bilmek o kadar zaruridir...*”

2. “*Türk tarihinde, garp mütefekkirleriyle kıyas edilebilecek orijinal büyük bir feylesof yoktur. Binaenaleyh yalnızca felsefe veya ilim tarihi yapmak imkânsız olacaktır. Feylesof ismiyle tanınanların nihayet yüksek birer mütercim veya*

şarih olmalarına mukabil; felsefe haricindeki birçok bahislerde çok daha orijinal ve kıymetli fikir hareketleriyle karşılaşmaktayız. Bu nokta da, bizi sistemli tefekkür cereyanlarına bağlanmayarak -alelumum- tefekkürün tarihini vücuda getirmeye sevk etmiştir.” (s. 9)

Bilindiği gibi, belli bir tarihten itibaren Türkler büyük çoğunluk itibariyle Müslüman olmuşlardır. Gerçi, az sayıda da olsa Müslüman olmayan veya başka dinleri seçen Türkler de mevcuttur ve hattâ Türklerin bir bölümü bu gün de öyle kalmaya devam etmektedir. Bununla birlikte, büyük çoğunlukları itibariyle İslam dinine ihtida ile birlikte İslam medeniyeti dairesine giren Türk topluluklarının üzerinde onun etkileri öylesine derin, geniş ve kalıcı olmuş, öylesine bir dinî, sosyal ve kültürel değişim ve dönüşüm gerçekleşmiştir ki, bu bakımdan *Ülken*, Türk tefekkürü tarihi üzerine olan eserinde bu dönemi “*İslâmî Türk Tefekkürü*” şeklinde adlandırarak analiz etmekte ve değerlendirmekte; ancak, bundan önceki dönemin “*kable'l-İslam*” veya “*İslam'dan evvel*” şeklinde nitelenmesini, hiçbir karakteri ifade etmemesi sebebiyle doğru bulmamaktadır (s. 15). O, bu çok uzun ve karmaşık dönemi, oraya Hıristiyanlıktan önceki Roma ve Yunan tefekkürlerine benzer biçimde site dinlerinin birleşmesinden hasıl olan ve bir çok mabutlara ibadet edilen hudutsuz bir itikat şekli olarak “*Payen*” yahut “*Paganist*” tefekkürün damgasını vurmakta oluşu nedeniyle, “*Payen Türk Tefekkürü*” şeklinde adlandırıyor ve bu dönemin Türk topluluklarının din anlayışları, kozmogonileri, mitolojileri ve dünya görüşlerine payenlere mahsus genişlik ve itikat hudutsuzluğunun egemen olduğunu ve Türklerin muhtelif din ve medeniyetlere girişi ve onlardaki hoşgörünün de buradan kaynaklandığını belirtiyor (s. 16).

Öte yandan, *Türk Tefekkürü Tarihi*'nin *Payen Türk Tefekkürü*'ne ayrılmış bulunan birinci kısmı, yukarıda ana hatları verilmeye çalışılan metodolojik mülahazalara uygun olarak *Kolektif Tefekkür* başlığı altında *Türk Kozmogonisi* (s. 24-34), *Türk Mitolojisi* (s. 34-45) ve nihayet kolektif tefekkürün tüm büyüsel ve imajinatif unsurlarından sıyrılarak rasyonel bir hal aldığı en yüksek eseri olan *Türk Hikmeti* (s. 46-60) konularını kapsamaktadır. Daha sonra *Teknik Tefekkür* (s. 61-67) konusu gelmekte, onu *Türk Tefekkürü Üzerinde Muhtelif Tesirler* (s. 69-77) meselesi izlemekte, orada Hindü-Avrupaî (s. 70-72), Çin Türkistan'ında Yunan-Buda (s. 73), Manî dini (s. 74), Hıristiyanlık (s. 75) ve Yahudilik (s. 76) etkileri üzerinde durulmaktadır. Bununla birlikte, tarihin en eski dönemlerinden bu yana ve hattâ tarih öncesi dönemlerden başlayarak çok geniş bir alanda muhtelif topluluklar, dinler, kültürler ve medeniyetlerle olan ilişkiler ve tesirlerin de tek taraflı değil fakat karşılıklı etkileşimler bağlamında ele alınması ayrı bir önem taşımaktadır. Nitekim, *Ülken* de bunun bilincindedir ve bu bakımdan da o, özellikle Sümerler ve Hititler üzerine olan tetkikler ilerledikçe ilk dönemlerle ilgili bilgilerin artacağına ve öte yandan meselâ Çin ve Hint medeniyetleri üzerinde Türklerin tesirlerinin aydınlatılabileceğine işaret ediyor (s. 23).

Türk Tefekkürü Tarihi'nin ikinci kısmı *İslâmî Türk Tefekkürüne* ayrılmış bulunmaktadır. Ülken'e göre, VIII. yüzyıldan XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam

eden bu dönemin tefekkürü “*ümme*t” tefekkürüdür ve orada imparatorluk ideolojisi beynelmilel bir dinî camia meydana getirmiş bulunmaktadır. Bu devrin en önemli bir karakteri de dini mantıkla telif etmeye yani aklileştirmeye çalışmasında toplanmaktadır ki buradan “*medrese*” yani “*skolastik*” vücûda gelmektedir. Dinin mantıkla telif olmadığı durumlarda ise bir tür halk dini ve dindarlığı olan Batınîlik, Şîlik, itizaller ve özellikle de “*tekke*”, tasavvuf ve sırrîlik ortaya çıkmakta ve ümmet tefekkürüne bu iki zıt ancak bir ölçüde de birbirini tamamlayan eğilimler egemen olmaktadır (s.16-17). Her halükârda, İslam dininin yayıldığı muhtelif kıtalar ve içtimaî teşekküller arasında beynelmilel bir orta zaman medeniyeti olarak İslam medeniyeti vücût bulmuş; ancak o, tüm müşterek vasıflarına rağmen, kendisini oluşturan içtimaî teşekküllerin her birinde ayrı bir manâ ve hüviyete bürünmekten de geri durmamıştır. Nitekim, *Ülken*'e göre, işte bu şekil ve suretledir ki İslâm medeniyeti dairesi içerisinde bir *İslamî Türk Medeniyeti*'nden söz etmek de mümkün olmaktadır (s. 81). Nitekim, Türklerin Müslümanlığı da bir çok bakımlardan öteki milletlerinkinden ayrılmaktadır (s. 82). Zira Türkler, kendi cemiyetleri ve içtimaî şartları çerçevesinde İslamiyet'e yeni bir şekil ve mânâ vermeyi başarmışlardır (s. 83) ve nitekim *Ülken*, eserinde İslam medeniyetini, İslamî Türk Tefekküründe diğer milletlerle müşterek olan şekli ve ananevî fikir esasları yani İslam mistisizmi ve İslamî ilimler bağlamında bu noktadan yaklaşmak suretiyle ele almaktadır.

Konuya böylesine bir yaklaşım perspektifinde, İslam Medeniyetinin (s. 81) alt başlıklarını *Naklî İlimler* (s. 83-87), *Aklî İlimler* (s. 88-93) ve *İslam'da Mistisizm (Tasavvuf)* (s. 93-101) oluşturmaktadır. *Türk Skolastiği* (s.101) ana başlığı altında ise *Farabî* (s. 108-124) ve *İbn Sina* (s. 124-155) yerlerini alıyorlar. *Seçukiler Dönemi* (s.1026-1300) kapsamında (s.157), *Şahabettin Sühreverdî* (s.160-164), *Nizamülmülk* (s. 164-166) ve *Yusuf Has Hacip* (s. 166-171) ele alınıyor. *İlimler* (s. 173-199) başlığına ise, mantık, riyaziyat, tabiat ilimleri, ahlâk, ansiklopedi, tercüme konuları dahil bulunuyor. *Türk Tasavvufu* (s. 201), *Sırrî Hikmet* (s. 203-208) ve *Klâsik Tasavvuf* (s. 209-213) konularını kapsıyor. *Mağrib Mektebi*'ne (s. 215) *Muhiddin Arabî* (s. 215-241) ve *Sadreddin Konevî* (s. 241-246); *Meşrik Mektebi*'ne (s. 247) ise *Necmeddin Kübra* (s. 255-260) ve *Mevlâna Celâleddin Rûmî* (s. 261-286) dahil oluyor. Bunu, *Tercüme ve Şerh* (s. 287-285) konusu izliyor ve *Türk Tefekkürü Tarihi* başlıklı kitap, orada *Ahilik* (s. 298-307), *Büyük Tarikatların Teşekkülü* (s. 307-320) ve *Anarşik Tasavvuf Hareketleri* (s. 320-324) konularının ele alındığı *Teşkilatçı Tasavvuf* (s. 297 vd.) meselesi ile son buluyor.

Türk Tefekkürü Tarihi'nin Tanzimat'tan biraz önce başlayan ve halen devam etmekte olan *Modern Türk Tefekkürü* dönemi ise *Ülken*'in, yukarıda genel esasları ve başlıca konuları itibariyle tanıtımını sunmaya çalıştığımız eserinin ilk basımından otuz üç yıl sonra ilk baskısı yapılan *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* adlı eserine konu teşkil etmiş bulunmaktadır. Bu eserin 1979 yılındaki ikinci baskısına bir *Sunuş Yazısı* (s. 5-7) kaleme almış bulunan *Cavit Orhan Tütengil*, daha 1930'larda fikir tarihimizi tanıtmaya gereksinimi duyan *Ülken*'in, çalışmalarını bir taraftan İslam düşüncesi ve öte yandan da Türk düşüncesinin Batı etkisindeki oluşumunun bilimsel yaklaşım perspektifinde araştırılıp incelenmesi meselesine yö-

nelittiği ve yoğunlaştırdığına işaret etmekte; bu çerçevede onun *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* adlı yapıtının özel bir yeri ve öneminin bulunduğunu vurgulamaktadır. Tütengil'e göre, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, özgün bir çalışma olması, unutulmuş simaların özenle tanıtılması, çalışmanın kitapların yanı sıra dergileri de kapsayan geniş bir bibliyografyaya dayanmakta oluşu ve nihayet ilginç yorumların yanı sıra ayrıntıların da uyarıcı ve öğretici olması bakımından dikkate değerdir (1979, s. 6).

Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* başlıklı eserinin *Önsöz*'ünde (1992, s. 15-16), bu eserin *Türk Tefekkürü Tarihi* adlı yapıtının bir devamı niteliğini taşıdığına işaret ediyor; ancak, ondan farklı bir amaç ve nitelik taşıdığını da önemle belirtiyor. Buna göre, *Türk Tefekkürü Tarihi*, orta öğretimde edebiyat tarihi yanında Türk fikir tarihini de tanıtmaya ihtiyacından kaynaklanmış olup; buna karşılık *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan dönemde Türkiye'de çağdaş düşünce tarihini vermeyi amaçlamış bulunmaktadır. Ancak bu devir kapanmış değildir; tersine o, bir süreç olarak varlığını sürdürmekte ve hattâ bizi etkilemektedir; bu bakımdan da ona objektif bir tavır ve yaklaşım ortaya koyabilmek ayrı bir önem ve güçlük içermekte ve meselâ çağdaş Türk düşünürlerini belli bir siyasî yahut ideolojik düşünce perspektifinde ele almak subjektifliğe kolaylıkla kapı açmaktadır. Bu bakımdan da *Ülken*, kendi hükümlerini bir yana bırakarak “onları kendi ağızlarından konuşturmayı” tercih ediyor; ancak, konu ile ilgili yorumları dolayısıyla “bu objektifliğin de bir sınırının olacağını” önemle belirtiyor.

Öte yandan *Ülken*, “çağdaş” diye adlandırılan fikir hayatının, büyük içtimaî-siyasî sarsıntılar içerisinde geçtiğine de konunun özelliği bakımından önemle işaret ediyor. Yüzyıllar boyu devam eden savaşlar, devrimler, İmparatorluğun yıkılması, yeni bir siyasî bünyenin ortaya çıkışı, Tanzimat'tan bu yana devam eden fikir hayatını çoğu zaman ihtiraslı, günlük siyasal eyleme bağlı ve derin olmaktan uzak bırakmış; Batı ile temasa gelen ve ondan etkilenen Türk fikir hayatı onun köklerine nüfuz etmekte zorlanmış; Türk düşünürleri yakın yıllara kadar gazete ve haftalık dergi sayfalarında günlük sorulara cevap vermeye yönelmiş; hasılı dar bir çerçeveye sıkışıp kalmış; bu bakımdan da, *Ülken*'e göre, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinin yanı sıra Cumhuriyet döneminin de fikir tarihine yüzeysellik damgasını çarpıcı bir biçimde vurmuştur (1992, s.15).

Bununla birlikte, *Ülken*, bu bir yüzyıllık süre itibarıyla *Modern Türk Tefekkürü* döneminin belli bir değer ifade ettiğine de önemle işaret ediyor. Zafer devrinde İslâm medeniyeti tercüme faaliyeti sayesinde Helenistik medeniyetin fikir mahsullerini almış; ancak, onu yine de eksik tanımış, sentez yetmezliklerinin buharanı içinde bocalamış, boşlukları doldurmakta yetersiz kalmış ve XIV. yüzyıldan itibaren de haşiyecilik ve tekrarcılığa sürüklenmişken; XIII-XV. yüzyıllar arasında Batının Doğu fikir hayatını anlamak için gösterdiği çaba hızla gelişmiş ve onu bir dünya medeniyeti konumuna getirmiş; Türk tefekkürü Batıyı tüm boyutları altında kavrama konusunda zorlanmakla birlikte, içtimaî eyleme bağlı olarak onun başlıca

özelliklerini tanımayı da başarmıştır. *Ülken*, Türk düşüncesinin içtimaî eyleme bağlılıktan kurtulmayı başardığı ölçüde, yüzeysellikten sıyrılarak derinleştirilmiş fikir eserleri ortaya koyabileceği ümidini de taşımaktadır. Her halükârda, *Ülken'e* göre, Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi, “*orijinal fikirler ve dünya için yeni görüşlerin tarihi değildir. Fakat, bütünü ile yeni ve gerçek yaradışları hazırlayan eserlerin tarihidir*” (1992, s. 14).

Ana hatları ile vermeye çalıştığımız *Önsöz*'ü müteakip, *Giriş* (1992, s. 19-31) ve ayrıca dört ana bölümü içeren *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* adlı eserin sonunda *Yazar Adları Dizini* (s. 491-506) ve *Sürelî Yayınlar Dizini* (s. 507-511) yer almaktadır.

Giriş'te, Türk düşüncesinin, son dönemde Batı kültürü ile temasların artışı sonucunda kaçınılmaz olarak yeni ve çağdaş bir döneme girdiğine işaret eden *Ülken*, böylece yeni bir düşünce tarzını benimseme imkânının da arttığını önemle vurguluyor (s.19). Daha sonra *Batı İle İlk Temaslar* (s. 23-31) alt-başlığı altında, Türklerin Akdeniz havzasına yerleşmelerinden itibaren başlayan ve Tanzimat'a kadar devam eden uzun bir yeni temas ve değişim dönemi temel karakteristikleri itibariyle ele alınıyor. Bir step kavminin denize çıkması, çobanlıktan şehir hayatına, gemicilik ve ticarete geçiş bu oldukça geniş kapsamlı ve uzun soluklu değişim sürecini başlatmıştır. Bu uzun değişim ve dönüşüm sürecine sık sık yeni göçler ve bir şehirleşme olgusu tamamlanmadan ona eklenen yeni bir göçebe dalgası ve bunun doğurduğu sarsıntılar damgasını vurmuş bulunmaktadır (s. 23-24). Buna siyasî değişim ve dönüşümü eklemek gerekir. Anadolu Selçukluları, Moğol istilası ve Beylikler dönemini Osmanlı'nın Anadolu ve Rumeli'deki hakimiyeti izlemiş; ancak, XVI. yüzyıldan itibaren tarihin akış yönü değişmeye başlamış; Türkiye ve tabîleri yeni gelişen dünya şartlarında giderek ekonomik önemlerini kaybetmeye yön tutmuşlar, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda durum giderek daha da kötüye gitmeye yönelmiş, buna askerî başarısızlıklar da eklenince sonuçta Osmanlı giderek kendi içine kapanmış ve gerilemenin gerçek sebeplerini bir türlü fark edememiştir. Yeni bir dünyaya ayak uydurmak yerine o, tepkisel bir içe katlanışla selâmeti yalnız geçmişe dönme ve Orta çağ ahlâkının dirilmesi mümkün olmayan ilkelerine sarılmakta görmüştür (s. 25). Bununla birlikte, özellikle askerî başarısızlıklar ve toprak kaybı, Batının askerî ve teknik üstünlüğünün fark edilmesine imkân hazırlamış ve dolayısıyla ilk yenileşme hareketleri de bu alanlarda kendini göstermişse de, bu yolla kötü gidişi durduracak yada tersine çevirecek bir dönüşüme de imkân sağlamamıştır. Her halükârda Osmanlıda, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren, Batılılaşma hareketleri daha düzenli biçimde gelişmeye başlamış olup, anlaşılın bu yüzyılın ilk yarısında Osmanlılar bir düşünce değişimine de uğradıklarından, özellikle III. Ahmet'ten itibaren, kapalı bir Şark medeniyeti içinde kalmanın imkânsızlığını hissetmeye başlamışlardır ve nitekim, meselâ Lâle Devri'nin yeni bir hayat anlayışının ifadesi olduğu anlaşılmakta; hayat ve tabiatla adetâ bir tür barışma zihniyeti doğduğu, san'at ve düşünceye önem verilmeye başlandığı, devlet düzeninde bazı değişiklikler yapıldığı, kuruluşundan üç yüz yıl sonra da olsa matbaanın Türkiye'ye gelebildiği görülmektedir. Her halükârda, XVIII. yüzyılda yapılan ye-

nileşme ve batılılaşma hareketleri daha çok askerî alana inhisar etmiş ve esasen *Islahat* girişimi, *Patrona Halil*'in irtica teşebbüsü ile akim bırakılmıştır.

Buna karşılık, XIX. yüzyılın başlarında yenileşme hareketine, askerî alandaki önemli değişikliklerle birlikte devlet yönetimi, sosyal, kültürel, iktisadî, sınıî ve tıbbî alanlarda yapılan değişiklikler eklenmiş ve bütün bunlar da toplumda yerleşik din, kurumlaşmış dinî kültür ve geleneksel dinî yaşantı üzerinde önemli etkiler ve tepkiler uyandırmaktan geri durmamış olup; esasen, Tanzimat dönemi ve onu izleyen yıllar böylesine köklü değişim, dönüşüm ve ikilemlerle karakterize olmakta, bu bakımdan *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*'nin birinci bölümü (1992, s. 33-93) "*Tanzimat*" ve onun doğurduğu sonuçların analizine tahsis edilmiş bulunmaktadır. *Yeni Teşkilatlanma* (s. 35-43), *Tanzimat'tan Önceki Kültür Hayatına Bir Bakış* (s. 43-48), *Modern İlim ve Eğitim Kurumlarının Kuruluşu* (s. 49-56), *Yeni Osmanlılar ve Tanzimat İdeolojileri* (s. 56-64), *Aydınlanma Devri ve Terakki Fikirleri* (s. 64-70), *İslam Mantık ve Hukukunun Canlanması* (s.70-76), *İlk Uzlaşma Teşebbüsü* (s. 76-93) bu bölümün alt başlıkları ve bu çerçevede ele alınan başlıca konular olmaktadır.

İkinci bölüm, *I. Meşrutiyet'e* (s. 95-136), üçüncü bölüm *İkinci Meşrutiyet'e* (s. 137-348) ve dördüncü bölüm de *Cumhuriyet'e* (s. 349-489) ayrılmıştır.

Meşrutiyet İçin Savaş ve Hürriyet Fikri (s. 97-112), *Bilginin Yayılması ve Hürriyet Fikrine Tepki* (s. 112-124) ve *İkinci Meşrutiyete Doğru* (s. 124-136) ikinci bölümün konu alt başlıklarını oluşturuyorlar.

Üçüncü bölüm ikincisine nispetle çok daha zengin ve doyurucu konuları içeriyor ve böylece orada, *Pozitivizm Hareketinin Doğuşu* (s. 139-156), *Birinci ve İkinci Meşrutiyetler Arasındaki Bağlantı* (s. 156-159), *Pozitivizmin Gelişmesi (Felsefe ve Sosyoloji Hareketi)* (s. 159-179), *M. Satı (Satı el-Husrî)* (s. 179-192), *Emrullah Efendi ve Maarif Reformu* (s. 192-200) *Karşıt Dünya Görüşleri ve İdeolojiler* (s. 200-219), *Hoca Kadri* (s. 219-221), *Musa Akyiğit* (s. 221-226), *Felsefe Düşüncesinin İlk Adımları* (s. 226-230), *İmmoralizm ve Moralizm* (s. 230-233), *Baha Tevfik ve Materyalizm Çığırı* (s. 233-246), *Abdullah Cevdet* (s. 246-256), *Rıza Tevfik* (s. 256-267), *Hüseyinzade Ali Turan* (s. 267-276), *Modernist İslamcılar* (s. 276-281), *İsmail Hakkı İzmirli* (s. 281-284), *Şehbenderzade Ahmet Hilmi*, (s. 284-293), *İsmail Fennî Ertuğrul* (s. 294-299), *Mehmet Ali Aynî* (s. 299-302), *Osmanlı Düşünürü Olarak Ziya Gökalp* (s. 304-304), *Ziya Gökalp Genç Kalemlerde* (s. 306-311), *Ziya Gökalp İstanbul'da* (s. 312-332), *Meslek-i İçtimaî ve Prens Sabahattin* (s. 332-342), *Nühzet Sabit* (s. 342-344) ve *İmparatorluğun Sonu* (s. 344-348) konuları yer alıyor.

Meşrutiyetten Cumhuriyete Geçiş (s. 352-358), *Gökalp Diyarbakır'da* (s. 358-375), *Bergsonizm* (s. 375-382), *Tarihî Materyalizm* (s. S. 382-387), *Yusuf Akçura* (s. 387-394), *Modernist ve Türkçü İslamcılar* (s. 394-399), *Celal Nuri İleri* (s. 399-408), *Ahmet Ağaoğlu* (s. 408-412), *Niyazi Ramazanoğlu* (s. 413- 414), *Emin Ali Çavlı* (s. 414-417), *Mustafa Rahmi Balaban* (s. 417), *Enerjetizm (Konya*

Felsefi Okulu (s. 417-426), *Pragmatizm* (s. 426-433), *Felsefi İdealizm* (s. 433-439), *Türk Felsefe Cemiyeti* (s. 439-442), *Meslek-i İçtimaî ve Mehmet Ali Şevki* (s. 443-447), *Peyami Safa* (s. 447-450), *İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Yeni Pedagoji Hareketi* (s. 450-458), *Mümtaz Turhan* (s. 458-460), *Dil Devrimi Sonuçları* (s. 460-464), *Yeni Felsefe Akımları* (s. 464-467), *Kerim Erim* (s. 467-468), *Hasan Âli Yücel* (s. 468-469), *Âkil Muhtar Özden* (s. 469-471), *Ahmet Hamdi Başar* (s. 472-477), *Memleketçilik* (s. 477-482), *Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu* (s. 482-485), *Remzi Oğuz Arık* (s. 485-487) dördüncü bölümün konu alt başlıklarını oluşturmakta ve böylece XIX. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın ortalarına kadar uzanan dönem itibariyle Türk düşüncesi ansiklopedik bir fikir zenginliği altında göz önüne serilmeye çalışılmakta; bununla birlikte; *Ülken*'in *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* ile ilgili sunum, analiz ve yorumları ancak XX. yüzyılın ortalarına kadar gelmektedir.

Öte yandan, eserde bir genel değerlendirme ve sonuç bölümü bulunmamasıyla birlikte anlaşılan dördüncü bölümün sonunda yer alan *Türk Düşüncesi Nereye Gidiyor?* (1992, s. 488-489) başlıklı kısım bir bakıma bu amaçla orada yer almış görünmektedir. Orada *Ülken*, özellikle 1940'lardan sonra Türk fikir hayatında hem bir duraklama ve hattâ gerileme ve hem de bir bakıma ilerleme olduğundan söz ediyor. Bir kere, *Ülken*'e göre, uyanış devirlerine yaratıcı kudretini veren kaynak tercümedir ve bu çerçevede dünya fikir tarihinin büyük eserlerinin dilimize çevrilemesi yönünde ortaya konan gayretler umut verici görünmektedir. Ancak yine de telif yada tercüme yayımlara genelde derlemecilik egemendir. Bu bağlamda *Ülken*, özellikle popüler dinî yayınlar konusunda, onların genel karakterleri itibariyle yüzeysellikleri ve fanatizmi artırdıkları düşüncesiyle kötümserliğe sürüklenmiş görünmekte; ancak, *Felsefe Arkivi*, *İlâhiyat Dergisi*, vb. yayımları ciddi bulmakta; Türk düşüncesinin *İzzet* ve *Baltacıoğlu* gibi fikir sentezi verecek kafalar yetiştirdiğini, yeni nesillerin fenomenoloji, yeni ontoloji, felsefi antropoloji, ilim felsefesi ve mantık alanlarında araştırmalara yöneldiğini, henüz olgun eserlerin ortaya çıkmadığını, ancak bu tür çabaları geleceğe ümitle bakmanın belirtisi saymak gerektiğini önemle belirtmektedir (s. 489).